STANISŁAW SIERPOWSKI

NAWIĄZANIE STOSUNKÓW HANDLOWYCH I DYPLOMATYCZNYCH MIĘDZY ROSJĄ RADZIECKĄ I WŁOCHAMI

1. NAWIĄZANIE STOSUNKÓW EKONOMICZNYCH

Wśród problemów budzących zainteresowanie historyków stosunków międzynarodowych poczesne miejsce zajmuje kwestia relacji między państwami Europy Zachodniej i młodym państwem radzieckim. W ramach tego zagadnienia mieszczą się interesujące nas przetargi między bolszewicką Rosją a Italią dotyczące normalizacji wzajemnych stosunków. Na temat ten ukazał się właściwie jedynie artykuł I. D. Ostoja-Owsjanuja [1]. W niezwykle bogatej literaturze dotyczącej faszyzmu, a w szczególności jego pierwszego okresu, zagadnienie ustanowienia stosunków między obu państwami traktowane jest marginesowo [2]. Przedstawiana sprawa wydaje się być tym bardziej interesująca, że mieści w sobie sprzeczność między obawami polityków burżuazyjnych przed bolszewizmem a naciskami sfer ekonomicznych.

*

Włochy nie były, jak Francja czy Anglia, wierzycielami carskiej Rosji. Pozwalało to stronie radzieckiej sądzić, że nawiązanie stosunków handlowych, a następnie dyplomatycznych z Italią nie będzie przedstawiało większych trudności, tym bardziej że strona radziecka skłonna była dać „premię za odwagę" tj. pójść na znaczne ustępstwa ekonomiczne (głównie w sprawie koncesji), jeżeli Italia będzie pierwszym państwem Ententy, które nawiąże z Rosją stosunki dyplomatyczne [3]. Ponadto do Rosji dochodziły głosy mas pracujących Włoch, które wywierały niewątpliwy wpływ na posunięcia, a raczej oświadczenia liberalnych rządów.

Nacisk proletariatu włoskiego miał w tym zakresie wyraźnie zarysowane dwa kierunki: 1. zniesienie blokady ekonomicznej i nawiązanie stosunków handlowych z Rosją; 2. uznanie rewolucyjnego rządu Rosji. Włoska Partia Socjalistyczna organizowała społeczeństwo Italii do walki o realizację tych postulatów. W wezwaniu skierowanym do klasy robotniczej

---

[1] I. D. Ostoja-Owsjanuja, *K istorii ustanovlenija dipłomatičeskich otnosènij medžu SSSR i Italiej* (w zbiorze:) „Leninskaja dipłomatija mira i sotrudničestva". Moskwa 1965. Na uwagę zasługuje też nieco obserwacji B. E. Sztejn, *Russkij vopros v 1920—1921* Moskwa 1958.

[2] Ob. m. in. J. Salvemini, *Mussolini diplomatico (1922—1932)*. Bari 1945, s. 89—90; E. Di Nolfo, *Mussolini e la politica estera italiana (1919—1933)*. Padova 1960, s. 108—110. Sprawy omawianej w ogóle nie dostrzegają A. Bonomi, *La politica italiana dopo Vittorio Veneto*. Torino 1953; ani zajmujący się Italią uczony amerykański H. Stuart Hughes, *The early diplomacy of Italian fascism: 1922—1932* (w zbiorze pod red. G. A. Craiga i F. Gilberta) *The diplomats 1919—1939*. Princeton New Jersey 1953, s. 210—293.

[3] Di Nolfo, op. cit., s. 108 n.

http://rcin.org.pl

WPS konsekwentnie podtrzymywała „swój głos protestu przeciwko obrońcom blokady, w obronie tysięcy i setek tysięcy kobiet, starców i dzieci, które cierpią teraz wielki niedostatek [...] Odwołujemy się do waszego sumienia, do waszej woli, do waszej siły" [4]. Stosowane wobec bolszewickiej Rosji szykany ekonomiczne połączone z rekwizycjami złota, ekspediowanego na zakup lekarstw i artykułów pierwszej potrzeby, spotkały się ze zrozumiałymi protestami nie tylko proletariatu. Sam premier Italii w latach 1919—1921, Francesco Nitti, z wyraźną dezaprobatą pisał o takiej formie egzekwowania carskich długów [5].

Już podczas pierwszych dni Konferencji Pokojowej w Paryżu część prasy włoskiej wskazywała na konieczność rezygnacji z polityki izolacji. „Il Tempo" z kwietnia 1919 r. pisał, że dla Italii i Francji rysuje się konieczność „zapoczątkowania stosunków politycznych z samą Rosją. Byłoby wielkim błędem ze strony Francji i Włoch podtrzymywanie programów maksymalnych jako środka obrony przeciw wszechmocy imperializmu angloamerykańskiego dążącego do osłabienia państw kontynentalnych" [6].

Przyjęcie przez dyplomację radziecką założenia o sprzyjających warunkach do możliwie najwcześniejszego nawiązania współpracy handlowej z Italią, nie w pełni okazało się słuszne. Wśród wielu czynników oddziaływających w tym momencie na uwagę zasługuje, że ekonomika zniszczonych wojną Włoch, jak i zyski polityczne, leżały w gestii głównych państw Ententy.

Powszechnie znane jest wrogie stanowisko obradujących w Paryżu dyplomatów wobec bolszewickiej Rosji. Nie zapominając, iż pierwsze miejsce na Konferencji przypadło w udziale Stanom Zjednoczonym, Francji i Wielkiej Brytanii, warto przytoczyć opinie delegatów Italii głównie w kwestii interwencji. Pierwszy delegat Włoch, premier Wiktor Emanuel Orlando, nie negując sensu interwencji zalecał utworzenie kordonu sanitarnego, by „uniemożliwić rozprzestrzenianie się zarazy [...], dlatego że izolowa-

---

[4] „Avanti" z 8 IX 1919, cyt. za *Italianskoje raboče dwiżenije i Vjelikaja Oktjabr'skaja socjalisticěskija revolucija.* „Voprosy Istorii KPSS", 1957, nr 2, dok. 7, s. 127. Warto przytoczyć także fragmenty odezwy włoskiej Partii Socjalistycznej z 8 VI 1919 skierowanej *do wszystkich sekcji wszystkich towarzyszy,* głoszącej m. in.: „Burżuazja międzynarodowa rozumie doskonale, że od życia Rzeczypospolitych Sowieckich zależy rozwój rewolucji proletariackich na całym świecie i stara się zdławić je wszelkimi sposobami, bądź wygładzając je, bądź posyłając bandy awanturników, bądź interweniując na Bałtyku w Murmańsku na Dunaju. Proletariat międzynarodowy nie może tego tolerować w milczeniu i powinien gorąco starać się o ocalenie rewolucji socjalistycznych w Rosji i na Węgrzech [...] Towarzysze włoscy! Bądźcie godni aspiracji wschodnich naszych braci i zdarzeń, które historia przygotuje w nieuchronnym rozwoju", por. „Avanti" z 9 VI 1919; Archiwum Zakładu Historii Partii, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej AZHP, MSZ) Wydział Prasowy, ref. włoski, 261, k. 194/195. Por. K. V. Kobylianskij, *Zabastovka solidarnosti s Sovetskoj Rossiej 20—21 ijulja 1919 goda* (w:) *Rossija i Italija.* Moskwa 1968, s. 340—350; E. Colombino, *La tragedia rivoluzionaria in Europa.* Prefazione dell'On. Claudio Treves. Firenze 1921, s. 130 n.; St. Sierpowski, *Wpływ rewolucji rosyjskich na wewnętrzną sytuację Włoch w latach 1917—1921* (w:) Zeszyty Naukowe UAM, Historia 9 (1968), ss. 95—133.

[5] F. Nitti, *Europa bez pokoju.* Warszawa 1922, s. 83.

[6] „Il Tempo" z 13 IV 1919; Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Komitet narodowy Polski (dalej KNP, 105, k. 51/52). Mussolini w artykule swego dziennika Il Popolo d'Italia (17 XII 1919) pisał, że wobec złego traktowania interesów włoskich przez Zachód Italia winna związać się z Wschodem. „Anglicy i Francuzi powinniby zrozumieć, że ludy mogą się czasem rzucić na politykę «desperacji» gdy nie mają innego wyjścia". AAN, MSZ, 7967, k. 41.

http://rcin.org.pl

nie bolszewizmu oznacza jego zwyciężenie" [7]. Orlando odrzucał jakąkolwiek próbę pertraktacji z bolszewizmem. Jednak w sprawie bezpośredniego zaangażowania wojsk Ententy wypowiadał się ostrożnie.

Inaczej możliwości interwencji oceniał minister spraw zagranicznych baron Sydney Sonnino, który w ramach delegacji włoskiej odgrywał dużo większą rolę niż piastujący tę samą godność przedstawiciele innych krajów. Opowiadał się on za udzieleniem pomocy odpowiednim siłom, które zagwarantują silny i burżuazyjno-demokratyczny rząd, a zatem proponował, by „zebrać przedstawicieli partii antybolszewickich i pomóc im sformować silny rząd pod warunkiem, że zobowiążą się nie służyć siłom reakcji, a przede wszystkim, że nie będą rozpatrywali kwestii rolnej [...] bardzo silnego argumentu bolszewików. Jeżeli ten rząd wziąłby na siebie takie zobowiązanie, byłbym gotów jemu pomóc" [8]. Jeszcze przed wyjazdem na Konferencję do Paryża Sonnino w rozmowie z Konstantym Skirmuntem (2 I 1919) opowiedział się za interwencją w Rosji. „Powiedział mi — relacjonuje Skirmunt — że uważa tę interwencję nagłą i silną, jako rzecz konieczną. Mówił mi, że wszyscy alianci w zasadzie są za interwencją [...] Sonnino powiedział mi, że ze swej strony zrobi co możliwe, żeby rzecz tę ułatwić i przyspieszyć" [9].

Pomimo jednoznacznego stanowiska dyplomatów włoskich wobec kwestii rosyjskiej, mimo że wojska włoskie walczyły jeszcze w ramach oddziałów interwencyjnych w Rosji, w maju 1919 r. podjęto próbę wymiany towarowej między Italią a Rosją. „Il Secolo" z 6 V 1919 doniósł o wizycie przedstawicieli rosyjskiego ruchu spółdzielczego, która miała być pierwszym etapem przewidywanej w przyszłości szerszej wymiany handlowej. Delegaci rosyjscy prowadzili rozmowy z izbami handlowymi, domami przemysłowymi i organizacjami spółdzielczymi Rzymu, Genui, Piacenzy i Mediolanu [10]. Wyniki rozmów nie przyniosły jednak poważniejszych efektów, chociażby dlatego, że rozmowy prowadzone były z mało reprezentatywnymi przedstawicielami życia gospodarczego Italii.

Parlament włoski, naciskany przez socjalistycznie usposobione masy, zwrócił się 16 XII 1919 do rządu z żądaniem spowodowania lub wymuszenia na Radzie Najwyższej Ententy cofnięcia blokady Rosji, zakończenia interwencji i ustanowienia stosunków ze wszystkimi rządami występującymi na terytorium Rosji. Nitti wypowiadając się w tej sprawie stwierdził, że nawiązanie stosunków handlowych z Rosją miałoby dla Italii poważne znaczenie. Wypowiedź premiera w parlamencie zrodziła się na fali ogólnej atmosfery, jaka panowała w Italii w stosunku do Radzieckiej Rosji. Miała ona dowodzić, że rząd włoski czyni wysiłki w celu realizacji żądań parlamentu, a także rewolucyjnie nastawionego społeczeństwa. Rząd włoski nie wystąpił jednak w tym okresie do jakiegokolwiek przedstawicielstwa Rosji z odpowiednimi propozycjami.

Uchwała parlamentu włoskiego wywarła pozytywne wrażenie nie tylko w Rosji, ale również spotkała się z życzliwą oceną szerszej opinii pu-

---

[7] D. Lloyd George, *Prawda o traktacie wersalskim*. Warszawa 1939, t. II, s. 311; por. A. Giannini, *Saggi di storia diplomatica (1921—1940)*. Firenze 1942, s. 234—237 (ostatnia część tej pracy opublikowana już w 1934 r. w wychodzącym w Rzymie periodyku „Europa orientale", dotyczy polityki zagranicznej Rosji Radzieckiej w latach 1917—1934).

[8] Lloyd George, op. cit., t. II, s. 310, por. s. 280.

[9] AAN, KNP, 104, k. 3—4, raport K. Skirmunta z 2 I 1919 do Prezydium KNP w Paryżu.

[10] „Il Secolo" z 6 V 1919, AZHP, MSZ, 261, k. 149.

http://rcin.org.pl

blicznej innych państw Ententy. W kilka dni po dyskusji w parlamencie włoskim, W. I. Lenin stwierdzał: „najbardziej widomym być może wyrazem tego przełomu, który nastąpił w polityce krajów europejskich, jest głosowanie w parlamencie włoskim [...] cały parlament jednogłośnie uchwalił, aby rząd włoski domagał się od Aliantów całkowitego zniesienia blokady i zaniechania wszelkiej interwencji w sprawie Rosji" [11].

Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych zareagował na przychylną enuncjację parlamentu i premiera Włoch notą z 31 XII 1919, w której czytamy: „Dowiedzieliśmy się z radia o życzeniu włoskiego parlamentu, w którym stawia się żądanie ustanowienia stosunków z Rosją Radziecką i o oświadczeniach włoskiego rządu uczynionych w tym samym duchu. Rosyjski Rząd Radziecki z radością przyjmuje te dążenia [...]. Rosyjski Rząd Radziecki proponuje w takiej sytuacji rządowi włoskiemu niezwłoczne ustanowienie stosunków między dwoma państwami" [12]. Propozycja Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych utonęła w biurze premiera włoskiego, została zatajona nie tylko przed narodem, ale i przed parlamentem.

Rządy włoskie celowały w składaniu Moskwie złudnych obietnic. Przedstawiciel radziecki w Anglii informował Cziczerina 11 VI 1920 o odbytej w Londynie rozmowie z ministrem spraw zagranicznych Italii Carlo Sforzą: „Według jego słów, Italia gotowa jest do natychmiastowego ustanowienia stosunków handlowych i dopuszczenia naszego przedstawiciela, jak tylko taki będzie wyznaczony [...] Italia zgodzi się na niezwłoczne ustanowienie współpracy pocztowej i telegraficznej [...], chce dostarczyć naftę, drewno, tytoń, produkty rolne, może zaś kupować materiały elektryczne i maszyny" [13]. Nieco później Sforza w przemówieniu parlamentarnym wygłoszonym 5 VIII 1920 stwierdzał, że prowadził i prowadzi politykę zbliżenia z Rosją Radziecką. „W ostatnim czasie — mówił Sforza — zawarliśmy porozumienie z rządem moskiewskim o dopuszczenie rosyjskiego przedstawiciela do Italii i włoskiego do Rosji, którzy będą pracowali nad rozwojem stosunków ekonomicznych między obydwoma państwami dla wspólnego dobra" [14].

Jeszcze jednak 24 I 1921 przewodniczący Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego zwrócił się do Włoskiego Instytutu Spółdzielczego w sprawie konieczności ustanowienia w Italii stałego przedstawiciela Rosji, którego rola polegałaby na koordynacji wymiany towarów, a jednocześnie czuwania nad rosyjskimi interesami [15].

Współpraca Rosji Radzieckiej ze wspomnianym Instytutem, którego siedziba mieściła się w Rzymie, najwcześniej przybrała konkretne formy. Już w marcu 1920 r. M. M. Litwinow prowadził w Kopenhadze rozmowy z przedstawicielami włoskich organizacji spółdzielczych, z którymi zawarto porozumienie precyzujące ogólne warunki wymiany handlowej. Zakres wzajemnych zobowiązań poczynionych w tym porozumieniu tak oto przedstawiony został w raporcie polskiego attaché wojskowego w Szwajcarii z 6 IV 1920: „Jako rezultat konferencji przeprowadzonej z Litwinowem w Kopenhadze Rosjanie mają przysłać do Włoch znaczne ilości zboża, lnu,

[11] W. Lenin. *Dzieła.* Warszawa 1954, t. 30, s. 281, przemówienie wygłoszone 19 XII 1919.

[12] *Dokumenty, Vnesnej politiki SSSR.* Moskwa 1957—1963 (dalej: *Dokumenty*) II, nr 215, s. 319; Sztejn, op. cit., s. 234.

[13] *Dokumenty,* II, nr 383, s. 569.

[14] Cyt. wg Sztejn, op. cit., s. 236.

[15] *Dokumenty,* II, nr 276, s. 494—495.

http://rcin.org.pl

nafty i węgla. Towary te przyszłyby pod adresem socjalistycznych kooperatyw włoskich, a ceny sprzedaży zostałyby ustalone przez mieszaną komisję włosko-rosyjską. W zamian za to Włoska Partia Socjalistyczna zobowiązuje się wynaleźć spomiędzy swoich członków i wysłać do Rosji kilka tysięcy wyszkolonych robotników (inżynierów, techników, budowniczych, saperów etc.) dla budowania dróg komunikacyjnych w Rosji, kanałów i koleji żelaznych. Poza tym WPS ma wymóc od rządu dostarczenie za natychmiastową zapłatą w złocie pewnej ilości lokomotyw, choćby nawet starych, automobili ciężarowych, ewentualnie nawet statków, oraz wydania zakazu dostarczenia materiału wojennego państwom znajdującym się w wojnie z bolszewikami" [16]. Szczegółowego wyłuszczenia praw i zobowiązań w zakresie kontaktów handlowych dokonano w porozumieniu zawartym 26 VI 1920 między Ogólnorosyjską Centralną Radą Artykułów Spożywczych a włoskimi organizacjami spółdzielczymi. Umowę zawarto na okres jednego roku, przy czym pkt 6 stanowił, że jego prolongata następuje automatycznie, o ile żadna ze stron w odpowiednim terminie nie zgłosi sprzeciwu [17].

Na podstawie wspomnianego porozumienia utworzono 1 IX 1920 w Moskwie, Odessie i Rydze oddziały Włoskiego Instytutu Spółdzielczego. Przedstawicielem sekcji spółdzielczości włoskiej do spraw regulacji wymiany z Rosją został mianowany D. Rondani. Objął on swój posterunek w Odessie już w początkach sierpnia 1920 r. O roli, jaką władza radziecka przypisywała kontaktom handlowym z Włochami świadczy, że 3 sierpnia Rondani został przyjęty przez Lenina [18].

Nawiązane kontakty w niczym nie zobowiązywały państwa włoskiego. Bliższe umowie dwustronnej, przy równorzędnych partnerach, gdzie stronami były państwa, było porozumienie o dostarczeniu do Italii zboża. Zostało ono zawarte na kanwie podpisanej 27 IV 1920 konwencji o wymianie jeńców i obywateli internowanych. Chodziło o wypełnienie ziarnem statków, które przywiozą z Włoch ok. 5 tys. obywateli rosyjskich. Włosi zgłaszali zapotrzebowanie na około 15—20 tys. ton zboża. W pierwszych dniach lipca 1920 r. rosyjscy jeńcy wojenni zostali wysłani na trzech włoskich statkach. Oprócz 3901 jeńców, 42 obywateli cywilnych i 4 dzieci załadowano na nie także znaczną ilość zakupionych we Włoszech medykamentów [19].

Za porozumieniem zawartym na marginesie wymiany jeńców nie poszły dalsze pomimo usilnych zabiegów radzieckich handlowców i dyplomatów. Wywołało to zrozumiałe niezadowolenie rosyjskich sfer gospodarczych i politycznych. W nocie skierowanej do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Włoch z 1 II 1921 czytamy: „zmuszeni jesteśmy skonstato-

---

[16] Centralne Archiwum Wojskowe, Naczelne Dowództwo (dalej: CAW ND), Oddział II, Sekcja Dyfensywy, 5 (mat. nieuporządkowane). Prowadzący z Litwinowem rozmowy A. Cabrini reprezentował następujące kooperatywy: Lege Nazionale delle Cooperative Italiano, Aziende Consorziale dei Consumi del Commune di Milano, L'Instituto Nazionale Cooperativo per gli scambi con l'estero, por. Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 69, przyp. 8.

[17] *Dokumenty*, II, nr 402, s. 591; ibidem, s. 762 przyp. 109.

[18] Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 73.

[19] *Dokumenty*, II, nr 326, s. 385—388. 29 IX 1920 odbyło się nadzwyczajne posiedzenie Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych RSFSR w sprawie rozprzestrzenianych w Italii oszczerczych pogłosek, jakoby Rosja wysłała zepsute zboże. Opierając się na relacjach „Avanti" z 9 VIII i „Corriere della Sera" z 7 IX 1929 ustalono, że tylko 0,18% (ok. 7 ton) zboża nie nadawało się do użytku; *Dokumenty*, III, nr 119, s. 224 n.

http://rcin.org.pl

wać, że podczas sześciomiesięcznych usiłowań jesteśmy tak, jak poprzednio, dalecy od naszego celu, który rząd włoski pół roku temu uważał za bliski" [20]. Minister Sforza odpowiadając telegramem przesłanym 3 lutego informował, że rząd włoski zgodził się przyjąć 10 osobową misję ekonomiczną, na której czele miał stanąć zgodnie z wcześniejszym uzgodnieniem, W. W. Worowski. Wespół z towarzyszącymi osobami przybył on do Rzymu 12 III 1921.

Przyjazd rosyjskiej delegacji handlowej był pierwszym krokiem w kierunku normalizacji stosunków. Przecież przewodniczący delegacji Worowski figurował w spisie korpusu dyplomatycznego przebywającego na terenie Italii jako reprezentant rewolucyjnej Rosji [21]. Ponadto wielorakie czynności, jakie spełniał Worowski, często daleko wykraczające poza obowiązki wynikające z przewodniczenia delegacji handlowej, pozwalają uznać go za pierwszego reprezentanta Radzieckiej Rosji w Italii. Tak też oceniali przyjazd Worowskiego zagraniczni obserwatorzy. W referacie informacyjnym z 1 III 1921 przesłanym do Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego czytamy: „Stosunki dyplomatyczne między Włochami a Rosją Sowiecką można już uznać za normalne. Przedstawiciel Rosji Worowski jest w drodze do Rzymu, gdzie zamieszka z rodziną" [22].

Rozmowy prowadzone z misją w kwestii nawiązania szerokich stosunków handlowych były początkowo mało konkretne. Dopiero po przeszło dwumiesięcznym pobycie delegacji, w końcu maja 1921 r., minister Sforza przesłał pismo o wszczęciu rozmów mających na celu zawarcie porozumienia handlowego. Oświadczenie to było odpowiedzią na stosunkowo kategoryczny ton noty Worowskiego, w której mówił o ewentualności opuszczenia Italii [23]. Permanentne odwoływanie się do ekspertów, często wielodniowe przerwy w obradach itp. dają obraz powolności prac. Prowadzono je jeszcze w lipcu, kiedy Sforza, na krótko przed upadkiem rządu, w którym piastował tekę ministra spraw zagranicznych, powiedział: „porozumienie stanie się faktem [...] możemy odesłać misję do Moskwy, kiedy zechcemy, ale ja zamierzam odprawić ją jedynie po zawarciu porozumienia handlowego, jeżeli takie nie będzie zawarte, to nie z naszej winy i wtedy nie będzie więcej ani rosyjskiej misji w Rzymie, ani włoskiej w Moskwie" [24].

Możliwość osiągnięcia znacznych zysków w Rosji skłoniła włoskie koła gospodarcze do działania poza rządem. Grupa finansistów wystąpiła 9 IX 1921 z propozycją udzielenia znacznej pożyczki dla Rosji w postaci medykamentów, środków transportowych i narzędzi rolniczych. Mimo że propo-

---

[20] *Dokumenty*, III, nr 281, s. 498—499.

[21] Należy zaznaczyć, że zaraz po nazwisku Worowskiego figurował w tym spisie Ivan Persiany incaricato d'afferi dell'ambaciat imperiale; *I Documenti Diplomatici Italiani* (dalej DDI), seria 7, t. I, Roma 1953, s. 553.

[22] CAW, ND, Oddz. II, teczka 202, s. 2, Referat informacyjny z 1 III 1921.

[23] *Dokumenty*, IV, nr 93, s. 133—136.

[24] „Corriere della Sera" z 26 VII 1921, cyt. wg Sztejn, op. cit., s. 237 n. Cytowana wypowiedź Sforzy zawiera kategoryczne stwierdzenia. Pozwala to wysunąć wniosek, iż atmosfera panująca w czasie obrad była niejednokrotnie mocno napięta. Maciej Loret w telegramie do ministra spraw zagranicznych z 13 XII 1921, a więc na 13 dni przed podpisaniem radziecko-włoskiej umowy handlowej, pisał: „Przedstawiciel handlowy Sowietów, Worowski, opuszcza Rzym najprawdopodobniej na stałe jako zbyteczny — skompromitowany. Są wszelkie dane, że następca podpisze układ w brzmieniu ustalonym przez Konsultę, gdzie nadal trwa nieufność względem bolszewików", CAW, Szef. Sztabu, 4, odpisy telegramów szyfrowanych otrzymanych przez ministra spraw zagranicznych, mat. nieuporządkowane.

http://rcin.org.pl

zycja ta wobec bojkotu ze strony rządu upadła, wywarła ona pozytywne wrażenie w Moskwie. W telegramie przesłanym do Worowskiego zacytował Cziczerin słowa Lenina: „Zaczyna się z Italią. Ona proponuje pożyczkę. Dzieło to należy przyspieszyć i popierać ze wszystkich sił" [25]. Nie sposób zaprzeczyć, że stronie radzieckiej zależało na finalizacji przeciągających się ponad miarę rozmów.

Rząd G. Giolittiego pomimo szumnych zapowiedzi Sforzy nie zakończył prac nad radziecko-włoskim traktatem handlowym. Jego następca, premier I. Bonomi w exposé wygłoszonym 23 VII 1921 w parlamencie oświadczył, że porozumienie jest gotowe i w najbliższych dniach będzie podpisane. Na realizację tej zapowiedzi czekali zainteresowani 5 miesięcy, tj. do 26 XII 1921.

Mimo że Worowski 7 listopada telegrafował do Cziczerina, iż „między pełnomocnymi przedstawicielami RSFSR i Italii osiągnięto w głównych punktach zgodność odnośnie tekstu wstępnego porozumienia" [26], precyzowanie tekstu zajęło jeszcze 7 tygodni.

Składające się z 13 artykułów *Wstępne porozumienie rosyjsko-włoskie*, wyłuszczające sposób i warunki realizacji wymiany handlowej, miało także swoje poważne znaczenie polityczne. Umawiające się strony bowiem uzależniły realizację porozumienia od ważkiego, szczególnie w warunkach Rosji Radzieckiej, warunku: „Każda ze stron wstrzymywać się będzie przed wszelkimi atakami lub obrażliwymi incydentami w stosunku do drugiej strony a także wstrzymywać się będzie w swoich granicach przed oficjalną lub pośrednią propagandą przeciw instytucjom Królestwa Italii i Radzieckiej Rosji" [27]. Tak więc podpisanie umowy oznaczało uznanie RSFSR de facto.

Wyżej cytowane zastrzeżenie zostało wprowadzone na wyraźne życzenie strony radzieckiej, która m. in. w ten sposób asekurowała się przed nieprzebierającymi w środkach atakami nacjonalistów i faszystów.

2. PIERWSZE PRÓBY NORMALIZACJI STOSUNKÓW DYPLOMATYCZNYCH

W pertraktacjach radziecko-włoskich trudno właściwie oddzielić kwestie związane z kontaktami handlowymi od zabiegów o nawiązanie stosunków dyplomatycznych.

Już w pierwszych tygodniach grudnia 1919 r. socjaliści poparci przez część deputowanych Partito Popolare Italiano i tzw. Partię Odbudowy zgłosili wniosek o uznanie de facto rządu bolszewickiego. Wniosek ten większość członków parlamentu uznała za przedwczesny. Interesujące jest nieco tylko późniejsze uzasadnienie takiego stanowiska przez ówczesnego premiera Italii: „Nawet kiedy zarysowały się kierunki życzliwe uznaniu republiki sowieckiej, byłem zawsze wyraźnie przeciwny [...] nie wprowadziłem w czyn tej uchwały [o uznaniu Radzieckiej Rosji], w gruncie rze-

[25] *Dokumenty*, IV, nr 267, s. 431; ib., s. 788, przyp. 58.

[26] Ib., nr 293, s. 483, spowodowało to pełną irytacji wypowiedź Cziczerina, który w rocznym sprawozdaniu Narodowego Komisariatu Spraw Zagranicznych RSFSR powiedział: „Ze strony Italii poczynając od końca 1919 r. niejednokrotnie słyszeliśmy o gotowości podjęcia z nami stosunków handlowych oraz przyjęcia naszej delegacji w Rzymie. Jednak wypełnienie tych oświadczeń w każdej sytuacji utrudniano"; ib., dodatek 5, s. 633 n.

[27] *Dokumenty*, nr 336, s. 601.

http://rcin.org.pl

czy szlachetnej, ale która narzucałaby Włochom odpowiedzialność, że uznały choćby tylko de facto rząd sowiecki" [28].

Depresja dyplomatyczna między bolszewicką Rosją a Italią pogłębiła się w związku z zawieszeniem stosunków Ukrainy z Włochami, które nastąpiło 19 V 1919. Władze Ukrainy domagały się na zasadzie wzajemności prawa do ekspedycji przedstawicieli konsularnych do stolic tych państw, których przedstawiciele przebywają w Kijowie. Wymówienie placówki włoskiemu konsulowi generalnemu opatrzone było zastrzeżeniem: „Jak tylko będziemy korzystać z równych praw, konsulowie mogą powrócić na Ukrainę i podjąć swoje obowiązki" [29].

Szumne deklaracje rządów liberalnych Italii w większości obliczone były na uspokojenie zrewolucjonizowanej opinii publicznej, która szczególnie w latach 1919—1920 natarczywie domagała się zaprzestania ingerencji w wewnętrzne sprawy proletariackiego państwa i nawiązania z nim normalnych stosunków.

Przede wszystkim propagandowy charakter należy przypisać podróży krążownika Etna, który 20 IV 1920 zawinął do Noworosyjska. Nota LKSZ RSFSR przesłana do premiera Włoch informuje, że kapitan De Martini oświadczył, iż przybył w „celu rozpoczęcia przedwstępnych rozmów na temat ustanowienia oficjalnych stosunków między włoskim rządem a rządem Radzieckiej Rosji [...] W związku z tym, że kapitan De Martini nie ma żadnych dokumentów mogących zaświadczyć, że jemu rzeczywiście dano takie zadanie proszę P. Przewodniczącego Rady Ministrów o oficjalne potwierdzenie zadań powierzonych kapitanowi wspomnianego wyżej krążownika" [30]. Radiogram premiera włoskiego przesłany do Cziczerina (26 IV) zawiera określenie dyplomatycznych kompetencji kapitana Etny: „spieszę donieść — pisał Nitti — że prawdopodobnie zaszło nieporozumienie w ocenie znaczenia, jakie należy przypisać przybyciu królewskiego statku Etna do Noworosyjska. Kapitan De Martini rzeczywiście otrzymał instrukcję wejścia w porozumienie z rosyjskimi władzami w Noworosyjsku celem przekazania Panu telegramu, o którego dostarczeniu chciałbym być zupełnie pewny [...] Dlatego przyjazd statku Etna do Noworosyjska w żadnym razie nie może być traktowany jako ustanowienie oficjalnych stosunków między rządami Moskwy i Italii. Mam nadzieję, że nawiązanie stosunków nastąpi w najbliższym czasie, ale dlatego konieczne jest, aby zostały one ustanowione na zasadach, które dadzą pewne gwarancje ich długowieczności" [31]. Radiogram ten w kontekście międzynarodowej sytuacji Radzieckiej Rosji w roku 1920 musiał być przychylnie przyjęty w Rosji. W odpowiedzi Cziczerina czytamy: „Rząd Radziecki szczególnie sobie ceni przyjacielskie kroki, jakie przedsięwzięła Italia w kontaktach z Rosją. Wyrażamy nadzieję, że w najbliższym czasie zostaną usunięte wszystkie trudności między naszymi państwami i zostaną ustanowione normalne stosunki z korzyścią dla obu stron" [32]. Jednak kolejne rządy włoskie, przygniecione ekonomiczną koniecznością oglądania się na silniejszych przyjaciół, odwlekały perspektywę normalizacji stosunków radziecko-włoskich.

Nie należy tracić z pola widzenia nacisku, jaki wywierali w tym wzglę-

---

[28] F. Nitti, op. cit., s. 83; por. V. Spano, *Oktjabrskaja rewolucija i rabočieje dviżenije w Italii*, „Komunist.", 1957, nr 16, s. 66.
[29] *Dokumenty*, II, nr 111, s. 169.
[30] Ib., II, nr 317, s. 473.
[31] Ib., II, nr 337, s. 505.
[32] Ib., II, nr 337, s. 504 n.

http://rcin.org.pl

dzie faszyści. Zwraca na to uwagę Worowski w depeszy do Komisarzy Spraw Zagranicznych: „Przy takim położeniu rządu włoskiego oczywiście nie należy przypisywać poważnego znaczenia jego polityce międzynarodowej. Nie można przeceniać jego przyjacielskich oświadczeń, bo w odpowiednim momencie może on zmienić front i umyć ręce" [33]. W okresie poprzedzającym przewrót faszystowski rządy liberalne znalazły się w wyjątkowo niekorzystnej sytuacji. Nie mogły zadowolić przeciwstawnych sobie żądań dwóch głównych sił politycznych — socjalistów i faszystów.

3. STOSUNEK FASZYSTÓW DO DELEGACJI RADZIECKIEJ W RZYMIE PRZED PRZEWROTEM

Kilka dni po przyjeździe delegacji radzieckiej do Rzymu pełnomocny przedstawiciel RSFSR skierował do włoskiego MSZ notę, która zawiera interesującą uwagę oświetlającą stosunek już dość silnego ruchu faszystowskiego do przedstawicieli Rosji Radzieckiej: „W związku z pojawieniem się w prasie rzymskiej informacji, według których miejscowe organizacje faszystowskie mają zamiar przeprowadzić bezpośredni przegląd bagażu delegacji, proszę ministerstwo, by wydało odpowiednie instrukcje o zastosowaniu koniecznych środków dla ochrony tego bagażu w czasie jego transportu" [34].

Prośba ta nie została poważnie potraktowana przez Włochów i 20 III 1921 dokonano rewizji należącego do delegacji bagażu. „W związku z tym incydentem — pisał Worowski do Sforzy — do czasu otrzymania nowych instrukcji z Moskwy delegacja nie uważa siebie za uprawnioną do podjęcia jakichkolwiek kroków w kierunku przystąpienia do realizacji swoich zadań" [35]. Przewidziane na 21 marca pierwsze oficjalne spotkanie delegacji z ministrem Sforzą zostało na znak protestu odwołane przez delegację radziecką. Poparcie WPS stopniowo traciło swoje znaczenie wobec aktywnego, antyradzieckiego działania faszystów. W nocie delegacji z dnia 27 kwietnia 1921 r. skierowanej do rządu włoskiego stwierdzano: „od czasu przybycia do Rzymu Rosyjskiej Delegacji Handlowej przed ich domami, a zwłaszcza przed Hotelem Londyńskim, gdzie mieszka przewodniczący Delegacji, niejednokrotnie zbierają się grupy faszystów, które demonstrują wrogi stosunek do Rządu Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej, zasypując obraźliwymi wyzwiskami przewodniczącego delegacji [...] Ekscesy te mają miejsce na oczach licznych członków gwardii królewskiej, której interwencja ogranicza się do zakazu wejścia faszystom do hotelu. Nie zrobiono nic, aby rozpędzić tłum lub aresztować obrażających" [36]. Delegacja wyraziła ostry protest półoficjalnemu legalizowaniu antyradzieckich wystąpień domagając się jednocześnie elementarnych gwarancji bezpieczeństwa, jakie otrzymują zagraniczni przedstawiciele we wszystkich państwach.

Jeden z ekscesów był szczególnie obraźliwy. W nocie z 24 III 1921 skierowanej do MSZ członkowie delegacji radzieckiej kategorycznie protestowali przeciwko bezkarnym obrazom, jakich wobec przedstawiciela radzieckiego dopuścił się faszysta Gaetano Di Antonio Serventi. Delegacja

[33] Ib., V, nr 271, s. 606.
[34] Ib., III, nr 348, s. 616 n.
[35] Ib., IV, nr 5, s. 13, nr 36, s. 50 n., dodatek 5, s. 633 n.
[36] Ib., IV, nr 60, s. 82.

http://rcin.org.pl

domagała się natychmiastowego zbadania sprawy i pociągnięcia do odpowiedzialności karnej organizatorów incydentów. Z kolejnej noty skierowanej do Sforzy 13 kwietnia, dowiadujemy się, że nie poczyniono żadnych kroków mających na celu zapobieżenie incydentom, co ośmielało faszystów i powodowało coraz intensywniejsze ich wystąpienia [37]. Nawiasem mówiąc wszczęte w sprawie Serventiego śledztwo, a następnie postępowanie sądowe zostało przerwane, gdyż delegacja radziecka, nie posiadając immunitetu dyplomatycznego, nie mogła żądać ukarania za obrazę jej przewodniczącego [38].

Incydent z Serventim miał i swoje obiektywnie pozytywne znaczenie. Worowski w nocie z 23 maja oświadczył, iż w związku z nieudzieleniem przez rząd włoski immunitetu dyplomatycznego członkom delegacji radzieckiej, delegacja nie widzi celu przedłużenia swego pobytu we Włoszech. Niekończące się incydenty organizowane przez faszystów zmuszają Worowskiego do prowadzenia rozmów w Rosji, „gdzie delegacji Italii zabezpieczone będą niezbędne dla jej działalności immunitety i gdzie będzie ona odgrodzona od obelg i wszelkiego rodzaju gwałtów" [39]. W odpowiedzi na tę kategoryczną notę królewskie MSZ zagwarantowało delegacji radzieckiej wszelkie uprawnienia wynikające z oficjalnego jej charakteru. Gwarancje te pojawiły się jako integralna część wstępnego porozumienia z 26 XII 1921. Jednak niewiele to wpłynęło na zmianę stosunku faszystów do delegacji. Nie tylko przewodniczący delegacji Worowski, ale także rząd RSFSR niejednokrotnie wskazywał na naruszanie porozumienia, co przejawiało się we wrogiej kampanii faszystów, jak również przedstawicieli grup finansowych. W notach podawano przykłady wrogich przedsięwzięć niektórych firm i instytucji zmierzających do podkopania zaufania do scentralizowanego radzieckiego handlu zagranicznego [40].

Bezkarność propagatorów antyradzieckiej polityki i widoczna anormalność warunków pracy delegacji radzieckiej wynikała także z panującej we Włoszech dezorganizacji a przede wszystkim słabości kolejnych rządów włoskich w latach 1920—1922. Na początku października 1922 r. zjawisko to trafnie uchwycił Worowski w nocie skierowanej do LKSZ RSFSR: „Wewnętrzne położenie Włoch doszło do skrajnego stopnia anarchii. Rządu właściwie mówiąc nie ma. Grupa ludzi, osobowo zupełnie mierna, która teraz nazywa się ministerstwem, stała się bezradną igraszką w rękach nadmiernie silnej partii faszystów. Partia ta jest obecnym rządem. Siłą zbrojną rozpędzają oni socjalistyczne kooperatywy, niszcząc należące do robotników i socjalistów instytucje, usuwają a nierzadko mordują znanych działaczy socjalistycznych i komunistycznych" [41]. W tej sytuacji trudno było oczekiwać pociągnięcia do odpowiedzialności karnej uczestników, nie mówiąc o inicjatorach antyradzieckich manifestacji. Ten stan rzeczy wyjaśnia Worowski następująco: „Postępowanie sądów przeciwko faszystom, do którego dochodzi tylko w rzadkich przypadkach, kończy się

---

[37] Ib., IV, nr 47, s. 64 n., oraz s. 772, przyp. 18. „Gazeta Poznańska" (nr 58, 3 IV 1921, s. 3) podaje za „Dailly Herald", że Serventi zaatakował Worowskiego podczas obiadu, zadając mu „kilka ciężkich uderzeń i policzków. P. Worowska, która usiłowała bronić męża została powalona na ziemię".

[38] Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 80, przyp. 52. Sforza proponował Worowskiemu, by dochodził swoich praw wnosząc do sądu włoskiego skargę o obrazę osobistą. Worowski propozycji nie przyjął.

[39] *Dokumenty*, IV, nr 93, s. 135.

[40] Ib., V, nr 295 i 296, s. 643—646 oraz s. 764, przyp. 159.

[41] Ib., V, nr 271, s. 606.

http://rcin.org.pl

uniewinnieniem faszysty, rozprawa sądowa bowiem odbywa się w sali wypełnionej faszystami. Przysięgłym w razie obwiniającego wyroku grozi niebezpieczeństwo. Rząd absolutnie nic nie czyni, by ustanowić prawo w państwie, i wlokąc się w ogonie faszystowskiego nacjonalizmu, sankcjonuje swoimi aktami wszystkie mające miejsce fakty" [42].

W dniach przewrotu sytuacja była wyjątkowo napięta. „Żyjemy w stanie oblężenia, drzwi zaryglowane, bez konieczności nie wychodzimy" — pisał 1 XI 1922 Worowski do Cziczerina [43]. Tegoż właśnie dnia grupa uzbrojonych faszystów wdarła się do biur zajmowanych przez delegację i wobec nieobecności poszukiwanego przez nich byłego służącego delegacji, Marabiniego, wywlekła na podwórze i zamordowała innego służącego. Umberta Gualandi. „Należy zwrócić szczególną uwagę na ten fakt — pisał Worowski do włoskiego MSZ — że dwóch karabinierów, którzy zawsze ochraniają wejście do domu nr 83 [siedziby delegacji], w ten dzień byli nieobecni; w momencie dokonywania przestępstwa ani jednego policjanta nie było na tej wyjątkowo ruchliwej ulicy, jaką jest Terme di Diocleciano" [44].

4. PERTRAKTACJE RADZIECKO-WŁOSKIE PO PRZEWROCIE FASZYSTOWSKIM

Incydenty, których siłę motoryczną stanowiły bojówki czarnych koszul, nie zapowiadały szybkiej finalizacji prowadzonych od marca 1921 r. rozmów. Faszyści zdobywszy władzę zmuszeni byli jednak do zmiany taktyki.

Kontakty delegacji z nowym rządem rozpoczęła wizyta gen. De Bono, który przekazał Worowskiemu wyrazy ubolewania z powodu zajścia w dniu 1 XI 1922 i jednocześnie w imieniu Mussoliniego zapewnił o szczególnym zainteresowaniu rządu kontaktami handlowymi z Rosją. W nocie związanej z powyższym incydentem Mussolini, jako minister spraw zagranicznych, pisał: „Królewskie Ministerstwo [Spraw Zagranicznych] potwierdza dane wcześniej Delegacji Radzieckiej zapewnienia dotyczące przedsięwzięcia ostrych środków gwarantujących nietykalność członków delegacji i ich służbowych pomieszczeń" [45]. Worowski został przyjęty przez Mussoliniego już 7 listopada. Informacja o tym spotkaniu przesłana do Cziczerina zawiera optymistyczne dla Rosji sformułowania. Szef rządu włoskiego wskazał realną możliwość przyspieszenia rozmów na temat ustanowienia stosunków dyplomatycznych, które „odpowiadać będą interesom i prestiżowi takiego wielkiego mocarstwa, jakim jest Rosja" [46]. Mussolini, mówił o konieczności wspólnego działania Italii i Rosji na arenie polityki

---

[42] Ib.

[43] Cyt. wg Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 86.

[44] *Dokumenty*, V, nr 299, s. 648. W odpowiedzi przesłanej 21 XI czytamy: „Królewskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych wyraża Delegacji Rosyjskiej głębokie ubolewanie w związku z mającym miejsce incydentem i ma zaszczyt zawiadomić ją, że prokuraturze Królewskiej przesłano oficjalne żądanie o ukaranie winnych", Ib., V, s. 650; por. DDI, seria 7, I, nr 116, s. 69. Może rzeczywiście Mussolini zamierzał w ramach konieczności zmiany taktyki, rozprawić się z rażącymi wybrykami niektórych faszystów, sprawcy napadu dokonanego 1 XI, uszli jednak sprawiedliwości; *Dokumenty*, VI, nr 3, s. 5.

[45] *Dokumenty*, V, s. 649, nota MSZ Włoch do Przewodniczącego Radzieckiej Delegacji Handlowej z 4 XI 1922.

[46] DDI, seria 7, nr 321, s. 215. „Gazeta Poznańska" nr 268 z 22 XI 1922, s. 3 (Włochy w układach z Sowietami).

http://rcin.org.pl

międzynarodowej, głównie w kwestii wschodniej: „Rosja i Italia są złączone przez wspólne interesy na Morzu Czarnym, na Bałkanach, a przede wszystkim na wschodzie, gdzie Francja i Anglia udzielając pożyczek słabym państwom zagarniają dla siebie wszystko [...] On [Mussolini] uważa Rosję za naturalnego sojusznika i dyskontował zwłaszcza mediację rosyjską w osobnych rozmowach między Italią a Turcją" [47]. Kolejne spotkanie z Mussolinim wyznaczono na 15 listopada. W piśmie do Litwinowa Worowski uwydatnił przyjacielskość przyjęcia przedstawiciela radzieckiego połączoną z ponowieniem opinii, które wypowiedział premier włoski w czasie pierwszego spotkania: „Italia powinna iść na pełne zbliżenie z Rosją, władza radziecka jest trwała, wszelkie nadzieje na powstanie, strajki, Wrangla to bzdura; Italia nie chce mieszać się do wewnętrznych spraw Rosji i nie życzy sobie, by Rosja mieszała się w jej sprawy. W swojej polityce Italia kierować się będzie nie humanitarnymi zasadami, lecz realnymi interesami, i na tym gruncie gotowa jest dogadać się o uznanie rządu radzieckiego de iure" [48]. Mussolini oświadczył także, że gotów jest postulaty powyższe przedłożyć w parlamencie. Jednak na realizację tego ostatniego przyrzeczenia czekać musiała dyplomacja radziecka z górą rok.

Wartko toczące się w końcu 1922 r. rozmowy zostały zahamowane w pierwszym półroczu 1923 r. Niewątpliwie poważną rolę odegrały informacje przesyłane Mussoliniemu przez szefa Delegacji Handlowej w Moskwie Giovanni Amaderiego, w których wskazywał on możliwość nie utrzymania się państwa bolszewików. Tak np. w raporcie Amaderiego z kwietnia 1923 r. czytamy: „Stopniowo następuje likwidacja reżimu. Administracja i finanse bolszewików są izolowane i bez nadziei giną" [49].

Jednocześnie mnożyły się incydenty, które nie mogły wpłynąć na przyspieszenie pertraktacji, zmuszając obie strony do protestów, wyjaśnień itp. Między innymi 6 stycznia 1923 na granicy włoskiej zatrzymano i w obraźliwej formie zrewidowano pracownika Ludowego Komisariatu Handlu Zagranicznego (LKHZ) i towarzyszące mu osoby. Radziecka nota protestacyjna pozostawała bez odpowiedzi. Kilka dni później na granicy włosko-jugosłowiańskiej aresztowano i pod konwojem odprowadzono do Triestu innego pracownika LKHZ [50]. W związku z tymi faktami rząd radziecki zwrócił uwagę włoskiemu MSZ na niedopuszczalne traktowanie obywateli radzieckich przy przekraczaniu granicy Italii. Jednak i ta nota pozostała bez echa [51]. Na dalsze pertraktacje wywarły wpływ przygotowania delegacji radzieckiej do konferencji w Lozannie, w której uczestniczył także w składzie delegacji radzieckiej Worowski. Podczas pobytu w

[47] Ib., tekstu odnośnego telegramu w *Dokumentach* nieopublikowano, ob. *Dokumenty* V, s. 668.

[48] *Dokumenty*, V, nr 321, s. 688. W przemówieniu parlamentarnym wygłoszonym 16 XI 1922 oświadczył Mussolini, że w stosunku do Rosji rząd jego rozważy możliwość nawiązania stosunków: „abstrahując — mówił — od jego warunków wewnętrznych, podobnie jak nie dopuszczamy mieszania się obcych w nasze sprawy, a stąd jesteśmy skłonni do rozpatrywania możliwości ostatecznego załatwienia tych stosunków"; B. Mussolini, *Scritti e discorsi*, t. III, s. 13. K. Radek na łamach „Prawdy" (24 XI 1922), biorąc asumpt z oświadczeń Mussoliniego stwierdzał, że ruch faszystowski zamierza wyzwolić Italię od zboża Ameryki, węgla Anglii. Stwarzać to miało dogodne warunki dla dyplomatów radzieckich w celu sfinalizowania rozmów na temat ścisłych kontaktów handlowych z Italią; por. DDI, seria 7, I, nr 1516; Salvemini, op. cit., s. 90.

[49] DDI, seria 7, I, nr 721, por. także wielostronicowy memoriał przesłany do Mussoliniego w dniu 12 III 1923; ib., nr 601, s. 425—431.

[50] Ostaja-Owsjanyj, op. cit., s. 86.

[51] *Dokumenty*, IV, nr 100, s. 188 n.

http://rcin.org.pl

Lozannie w dniu 10 V 1923 Worowski został zastrzelony przez szwajcarskiego faszystę Conradiego [52]. Sprawa nie dotyczyła oficjalnie rządu włoskiego. Mussolini jednak domagał się spiesznie wszystkich szczegółów, a przede wszystkim opinii, jakie panowały w kierowniczych kołach konferencji, co do organizatorów morderstwa.

W Rzymie działało nadal przedstawicielstwo carskiej Rosji, z którym rząd Mussoliniego utrzymywał nadal mniej lub bardziej oficjalne stosunki. Jeszcze w nocie skierowanej do rządu włoskiego w dniu 29 XII 1923, a więc na miesiąc przed podpisaniem ostatecznego porozumienia, przedstawicielstwo radzieckie protestowało przeciw kontaktom włoskim z byłym przedstawicielstwem Rosji [53].

Zgodnie z zapowiedzią złożoną 15 XI 1922 premier rządu włoskiego oświadczył w parlamencie w dniu 30 XI 1923 r., że porozumienie z Rosją Radziecką winno stać się faktem w przeciągu kilku tygodni: „Musimy rozpatrzyć problem szczerze, inaczej mówiąc z punktu widzenia korzyści narodowej. Jest korzyść dla Italii, dla ekonomiki włoskiej, dla włoskiej ekspansji, dla dobrobytu narodu włoskiego [...] w uznaniu de iure Republiki Rosyjskiej [...] Ja, Italia, rząd włoski prowadząc niezależną politykę przez uznanie waszego rządu wprowadzimy w dziedzinę polityki i dyplomacji nowe społeczeństwo. Od was, Rosjanie, żądam konkretnej odpowiedzi — dajcie dobry traktat handlowy, dobre koncesje na surowce, w które naród włoski jest niezmiernie ubogi [...] Dwie gospodarki, włoska z jednej a rosyjska z drugiej strony, są przeznaczone do wzajemnego uzupełniania się" [54].

Dzienniki radzieckie przychylnie przyjęły wystąpienie Mussoliniego. Wskazywały otwierające się możliwości szerokiej wymiany handlowej, koncentrującej się na eksporcie do Włoch radzieckiej ropy naftowej, węgla i zboża. Jedynie „Prawda" drukowała doniesienie agencji Di Stefano z Rzymu nie opatrując go żadnym komentarzem [55].

Mussolini w porównaniu do poprzednich rządów włoskich znacznie usamodzielnił i uaktywnił politykę zagraniczną Włoch. Ambicją Mussoliniego było, by rząd włoski jako pierwszy z rządów Europy zachodniej uznał de iure rząd radziecki.

5. NAWIĄZANIE STOSUNKÓW DYPLOMATYCZNYCH MIĘDZY ZSRR I WŁOCHAMI

Równolegle z pertraktacjami dotyczącymi rozszerzenia wymiany handlowej od września 1923 r. prowadzone były w Rzymie debaty nad warunkami umożliwiającymi Italii uznanie de iure rządu rewolucyjnej Ro-

[52] W związku z morderstwem wywiązała się ożywiona korespondencja; m. in. DDI, seria 7, t. II. Roma 1955, nr 32, s. 23; nr 129, s. 85; *Dokumenty*, VI, nr 175, 177, 179, 180, 184, 205, 220, 223, 322; por. Giannini, op. cit., s. 244; R. Guariglia, *Ricordi* 1922—1946. Napoli 1950, s. 25, przyp. 1; C. Sforza, *Le batisseurs de l'Europe moderne*. Paris 1931 (przekład polski, Katowice 1932, s. 348) F. Turati, A. Kuliscioff, *Carteggio*. A cura di A. Scuhiavi. Torino 1959, t. VI, s. 19, 142.

[53] *Dokumenty*, t. VI, dok. 332, s. 554. Formalnie sprawa ta została załatwiona dwa lata wcześniej 23 XII 1921 r., kiedy sekretarz generalny włoskiego MSZ Colona di Cezaro informował: „Co tyczy się stosunków między Ministerstwem Spraw Zagranicznych a tymi agentami [mowa o byłych reprezentantach carskiej Rosji we Włoszech] mogę poinformować na podstawie formalnych oświadczeń uczynionych mi przez Ministra [Della Torretta], że takie już nie mają miejsca i że w następstwie tego nie może być wątpliwości, że one nie będą ustanowione". Dokumenty, IV, nr 332, s. 593.

[54] B. Mussolini, *Scritti e discorsi*, t. III, *L'Inizio della nuova politica*. Milano 1934, s. 284 n.; Di Nolfo, op. cit., s. 109.

[55] DDI, seria 7, II, nr 497, s. 333—334.

http://rcin.org.pl

sji. Kierunek tych prac wyznaczały oświadczenia Mussoliniego, który życzył sobie, by podpisanie protokółu normującego stosunki dyplomatyczne odbyło się równocześnie z sygnowaniem umowy handlowej.

Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych charakteryzując stosunki z Włochami w 1923 r. stwierdzał, że Mussolini gotów jest uznać de iure Związek Radziecki w zamian za pewne zyski ekonomiczne [56]. Strona radziecka skłonna była przyjąć życzenie Mussoliniego, choć ze zrozumiałych względów przeciwstawiała się zbyt wygórowanym żądaniom strony włoskiej. W rok po tym oświadczeniu Cziczerin traktował tę kwestię inaczej: „Uznanie de iure interesuje nas jako krok techniczny, który daje nam ulżenie naszych stosunków ekonomicznych, ale to ulżenie nie jest konieczne tylko dla nas, potrzebne jest także naszym kontrahentom [...] Porozumienie [z Włochami] jest dla nas pożądane, lecz pożądane jest i przez Italię, i dlatego idziemy na ustępstwa ekonomiczne, o ile oni [Włosi] dają nam pewne przywileje [...] W naszych rozmowach z Italią nie pójdziemy dalej. Wzajemne ustępstwa dla wzajemnych korzyści" [57]. Trudno przyznać rację Cziczerinowi, który w ówczesnej sytuacji próbował traktować Włochy jako równego partnera pod każdym względem. Stanowisko takie nie mogło być konsekwentnie realizowane. Mussolini bowiem nie zamierzał uznać rządu radzieckiego za darmo. Tak właśnie określił stanowisko szefa rządu włoskiego Worowski w piśmie z 19 XI 1922 dodając: „Im większe koncesje będziemy mogli dać włoskim kapitalistom, tym pewniej uda się zmniejszyć sumę długu" [58]. Zakres ustępstw ekonomicznych ze strony radzieckiej stanowił główny punkt sporny w czasie toczących się pertraktacji. Stronie radzieckiej przyszła w sukurs niespodziewanie dla Mussoliniego normalizacja stosunków z Wielką Brytanią.

Po objęciu rządów przez Mac Donalda (22 I 1924) Mussolini podjął pertraktację z Londynem na temat uzgodnienia wspólnego stanowiska obu rządów w stosunku do Rosji Radzieckiej. Strona angielska proponowała, by po uznaniu ZSRR ograniczyć stosunki z Moskwą tylko do wymiany chargés d'affaires. Mussolini przyjął sugestie Wielkiej Brytanii informując o swoim stanowisku ambasadora włoskiego w Londynie w nocie z 30 I 1924. Już jednak 2 lutego dowiedział się Mussolini z prasy o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między Wielką Brytanią a ZSRR [59]. W tym samym dniu depeszował do swego ambasadora w Londynie Tomasi della Torretta: „Muszę wyrazić moje głębokie zdziwienie w związku z tym, że w momencie, kiedy czekałem na odpowiedź w zaproponowanej przez Mac Donalda sprawie uzgodnienia stanowiska dotyczącego uznania de iure rządu radzieckiego, odnalazłem w gazecie tekst końcowej, oficjalnej noty dotyczącej tego problemu, która wczoraj wieczorem została wręczona w Moskwie" [60]. Mussolini musiał przełknąć gorzką pigułkę spreparowaną przez dyplomację brytyjską. Anglia realizowała własną politykę wobec Rosji Radzieckiej.

Nie bacząc na to, że 3 lutego przypadła niedziela, Mussolini zażądał podjęcia rozmów, by w możliwie najkrótszym czasie uzgodnić tekst poro-

[56] *Dokumenty*, VI, s. 592, dodatek 4.

[57] Ib., VII, dodatek 2, s. 606—607. Nie bez znaczenia jest, że przemówienie to wygłaszał Cziczerin na II Wszechrosyjskiej Naradzie Pełnomocników NKWT ZSRR.

[58] Ib., V, nr 321, s. 688—689.

[59] DDI, seria 7, t. II, nr 612, s. 426; *Istoria vnjesnej politiki SSSR*. Moskwa 1966, cz. I, s. 193; *Dokumenty*, VII, nr 30, s. 53—55. O irytacji Mussoliniego pisze między innymi Salverini, op. cit., s. 89 i in.

[60] DDI, seria 7, t. II, nr 612, s. 426; por. Giannini, op. cit., s. 243 n.

http://rcin.org.pl

zumienia. Strona radziecka wobec widocznego pośpiechu Mussoliniego postanowiła wytargować możliwie najdalej idące ustępstwa. Mimo że nie wszystkie szczegóły zostały w pełni przedyskutowane, redakcję tekstu porozumienia zakończono w nocy z 6 na 7 lutego. Włosi zgodzili się, by rząd radziecki przed podpisaniem porozumienia wniósł do tekstu traktatu pewne zmiany tych szczegółów, których z uwagi na pośpiech delegacja nie zdołała uzgodnić z rządem [61]. Nacisk wywierany przez Mussoliniego spowodował, że Italia musiała m. in. zrezygnować z żądania realizacji długów oraz z próby ograniczenia monopolu handlu zagranicznego.

Mimo że oficjalny tytuł porozumienia podpisanego 7 II 1924 brzmiał: *Porozumienie o handlu i żegludze morskiej między ZSRR a Italią*, zawierał on także ważkie postanowienia polityczne. Artykuł I stanowił: „Między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich a Królestwem Italii ustanawia się normalne stosunki dyplomatyczne i konsularne" [62]. W 33 kolejnych artykułach przedstawiono zakres uprawnień oficjalnych przedstawicieli dyplomatycznych, warunki wymiany towarowej oraz statuty funkcjonowania izb handlowych. Zgodnie z wcześniej wysuniętym zastrzeżeniem strona radziecka wniosła do parafowanego 7 lutego traktatu poprawki uwidocznione w protokóle końcowym, który precyzował brzmienie mogących budzić różną interpretację artykułów. W wersji ostatecznej porozumienie zostało przyjęte przez obie strony 25 lutego 1924 r. i właściwie pod tą datą winno figurować uznanie de iure rządu radzieckiego przez Włochy.

Wbrew stanowisku Cziczerina, który odżegnywał się od jakichkolwiek ustępstw ekonomicznych na rzecz Włoch, jedna z części porozumienia zatytułowana została: „Specjalny protokół o koncesjach" [63]. Związek Radziecki zobowiązywał się do eksportu około 3 mln centnarów zboża, w miarę możliwości pszenicy, po cenach przyjętych w handlu światowym. Dostawy te strona radziecka zobowiązywała się wykonać do 1 października 1927 r. Około 35% otrzymanych za zboże sum Związek Radziecki zobowiązywał się przeznaczyć na zakup we Włoszech dowolnie wybranych towarów pochodzenia rolniczego i przemysłowego. Ponadto rząd radziecki zgodził się na to, by Włosi dokonywali swobodnej eksploatacji produktów naftowych w wyznaczonych rejonach (cz. II protokółu).

Wiadomość o normalizacji stosunków już z drugim po Wielkiej Brytanii państwem Europy Zachodniej wywołała w Moskwie pozytywne wrażenie. Szef Włoskiej Delegacji Handlowej donosił Mussoliniemu, że zapowiedziano w ZSRR specjalne uroczystości na cześć Italii, które zostaną zorganizowane po zakończeniu ogólnonarodowej żałoby ogłoszonej z powodu śmierci Lenina. Wydano także polecenie nakręcenia specjalnego fil-

---

[61] Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 102 n.

[62] *Dokumenty*, VII, nr 39, s. 69; DDI, seria 7, II, nr 630, s. 435.

[63] *Dokumenty*, VII, nr 39, s. 85—87; w następstwie podpisania protokółu o koncesjach Związek Radziecki zawarł z Italią w 1924 r. różne porozumienia; ib., s. 702, przyp. 16. Na koncesje musimy spojrzeć z punktu widzenia zysków, jakie przewidywano dla gospodarki radzieckiej. Kwestię tę Lenin ocenił następująco: „Jeżeli wyłania się pytanie, czy koncesje są pod względem ekonomicznym korzystne czy niekorzystne, to korzyść pod względem ekonomicznym jest niewątpliwa. Bez koncesji nie potrafimy zrealizować naszego programu ani elektryfikacji kraju, ani bez koncesji niemożliwe jest odbudowanie naszej gospodarki w ciągu 10 lat"; W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 31, s. 467, przemówienie wygłoszone na zebraniu aktywu Moskiewskiej Organizacji RKP(b), 6 XII 1920.

http://rcin.org.pl

mu z ceremonii wręczenia nominacji Ministrowi Pełnomocnemu, który będzie reprezentował Związek Radziecki we Włoszech [64].

Mussolini był wyraźnie zadowolony z zakończenia rozmów. W oficjalnej nocie skierowanej do Cziczerina pisał: „Wiadomo, że od dnia, w którym przyjąłem na siebie obowiązki głowy rządu, moim życzeniem było nawiązanie stosunków politycznych między dwoma państwami uważając je za potrzebne dla własnych interesów jak i powszechnych interesów Europy. Jestem dlatego zadowolony, że dzisiaj zostało podpisane włosko-radzieckie porozumienie handlowe [...] Rząd Italii podejmie odpowiednie kroki w celu natychmiastowego mianowania Posła Królewskiego przy Rządzie Związku i ma nadzieję, że poczynając od dnia dzisiejszego, 7 lutego 1924 r., stosunki polityczne między naszymi państwami zostały ostatecznie ustanowione i określone" [65].

Po zatwierdzeniu porozumienia przez króla Włoch (27 II) i Centralny Komitet Wykonawczy ZSRR (7 III), w dniu 7 III 1924 dokonano w Rzymie wymiany not ratyfikacyjnych. Końcowym momentem batalii o normalizację stosunków dyplomatycznych między obu państwami była wymiana listów uwierzytelniających. Faszystowski rząd Mussoliniego na stanowisko posła w Moskwie mianował hr Gaetano di Manzoni, który rozpoczął swoje urzędowanie już 25 II 1924. Związek Radziecki reprezentował w Italii K. K. Jureniew, który został przyjęty przez Mussoliniego w dniu 17 III 1924 r.

Pozostaje w końcu do rozstrzygnięcia sprawa wytoczona przez Litwinowa podczas konferencji prasowej zorganizowanej dla prasy radzieckiej w dniu 6 II 1924. Litwinow wówczas powiedział: „Przyszłym historykom przyjdzie badać kwestię, kto pierwszy nas uznał — Anglia czy Włochy. Pan Mussolini, nie przestaje pretendować do pierwszeństwa. Dla nas uznanie ze strony Italii będzie dostatecznie cenne także w tym wypadku, kiedy pojawi się ono w kilka dni później" [66].

Pretensje Mussoliniego do pierwszeństwa w uznaniu Związku Radzieckiego wynikały z tego, że 31 stycznia po zakończeniu jednego z posiedzeń z delegacją radziecką zakomunikował: „Uznanie ZSRR de iure jest dokonane". Podpisanie odpowiedniego porozumienia, stwierdził Mussolini, winno nastąpić w ciągu najbliższych dni po uzgodnieniu prawnej formuły porozumienia [67]. Nie ma wątpliwości, co do tego, że Mussoliniemu zależało na uzyskaniu pierwszeństwa nie tylko ze względów korzyści ekonomicznych, lecz stricte politycznych. W instrukcji przesłanej do szefa Włoskiej Delegacji Handlowej w Moskwie, Paterno, Mussolini nakazywał stanowczo protestować przeciwko przyznaniu palmy pierwszeństwa Wielkiej Brytanii. Siła argumentów Paterna miała polegać na rozpowszechnianiu oświadczenia premiera Włoch z 31 stycznia oraz na wskazywaniu, że wymiana deklaracji została opóźniona tylko ze względów formalnych [68].

Rządy włoskie niejednokrotnie w ustnych deklaracjach wyrażały się przyjaźnie o rządzie radzieckim, za tymi werbalnymi czysto stwierdzenia-

---

[64] DDI, seria 7, II, nr 634, s. 437.

[65] Ib., nr 630, s. 435; *Dokumenty*, VII, nr 41, s. 91.

[66] *Dokumenty*, VII, nr 38, s. 68.

[67] Cyt. wg Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 96. G. Prezzolini, *Faszyzm*. Warszawa 1926, s. 165 n., pisał, że stanowisko Mussoliniego wobec Rosji podyktowane było li tylko względami praktycznymi widzianymi z punktu widzenia włoskiego interesu: „Pozornie rząd faszystowski winien byłby zająć wobec Rosji sowieckiej stanowisko nieprzejednane i nie zgodzić się na jej uznanie".

[68] Ostoja-Owsjanyj, op. cit., s. 101.

http://rcin.org.pl

mi nie szła w parze konkretna działalność zmierzająca do wymiany not normalizacyjnych. Tak więc i słowa wypowiedziane przez Mussoliniego na wspomnianej wyżej konferencji można potraktować jako kolejny manewr zmierzający do zmiękczenia stanowiska delegacji radzieckiej. Praktyka stosunków międzynarodowych wskazuje, że oficjalne nawet oświadczenia nie poparte konkretną umową, a co ważniejsze, określonym działaniem, w niczym nie zmieniają stosunków między państwami. Wydaje się zatem, że Mussoliniemu nie można przyznać pierwszeństwa w zakresie normalizacji stosunków państw Europy Zachodniej z Rosją Radziecką.

Wymiana towarowa między Rosją Radziecką a Włochami w latach 1921—1924[69]

Rok	Wywóz do Włoch		Przywóz do Rosji		Bilans płatniczy Rosji
	tys. pudów	tys. rubli	tys. pudów	tys. rubli	
1921	7	5	.	.	—
1922	1166	1352	172	2.318	966
1923	7571	6364	52	679	5685
1924	.	8899	.	378	8521

Prawie trzy lata Radziecka Delegacja Handlowa prowadziła pertraktacje z rządem włoskim na temat uregulowania stosunków między obu państwami. Wcześniej osiągnięto porozumienie na płaszczyźnie handlowej podpisując wstępną umowę (26 XII 1921), która de facto uznawała rząd bolszewicki. Z porozumieniem tym wzrasta wymiana towarowa między Rosją Radziecką a Włochami.

W zestawieniu wymiany towarowej między Rosją i Włochami widoczna jest naczelna zasada rządu radzieckiego w dziedzinie handlu zagranicznego, wyrażająca się w nastawieniu na jak największy udział eksportu w strukturze wymiany handlowej z zagranicą, a tym samym na uzyskanie dodatniego bilansu płatniczego. „Uznanie de iure — stwierdził M. J. Kalinin — jest niewątpliwie nowym bodźcem dla wzmożenia eksportu do Italii naszej mąki, drewna, lnu, nafty i innych produktów. Italia znajdzie u nas chłonny rynek dla swoich towarów przemysłowych i technicznych". W dalszym ciągu swego wywiadu dla prasy, Kalinin tak ocenił międzynarodowe znaczenie tego aktu: „Co się tyczy dalszych perspektyw, mamy nadzieję, że w ślad za uznaniem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich przez Anglię i Italię nastąpi w najbliższej przyszłości uznanie ZSRR przez pozostałe państwa europejskie" [70]. Przewidywania te spełniły się w znacznej części jeszcze w 1924 r. W tym roku dokonano bowiem wymiany not o nawiązanie stosunków z Norwegią, Austrią, Szwecją, Grecją i Danią, finalizowano rozmowy z rządami Albanii i Węgier. Uznanie rządu radzieckiego przez Wielką Brytanię i Włochy oraz nawiązanie z nimi stosunków dyplomatycznych miało poważne znaczenie dla przyspieszenia normalizacji stosunków Rosji Radzieckiej z innymi państwami.

[69] Dane na podstawie: *Dokumenty*, IV, s. 764; V, s. 708, VI, s. 599—600; VII, s. 697; por. *Vnesnaja torgovola SSSR. Statističeskij sbornik 1918—1966*. Moskwa 1967, s. 44 n.

[70] *Dokumenty*, VII, nr 44, s. 96; por. A. F. Achtamzjan, *Osnovnyje etapy sovjetskoj vnesnej polityki (1917—1967)*. „Voprosy Istorii" 1967, nr 10, s. 121.

http://rcin.org.pl

УСТАНОВЛЕНИЕ ТОРГОВЫХ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ СОВЕТСКОЯ РОССИЕЙ И ИТАЛИЕЙ

Правительство Советской России было кровно заинтересовано в том, чтобы сломить враждебную позицию буржуазных держав. Оно было готово пойти даже на значительные экономические уступки (концессии), если бы Италия, первая из государств Антанты, согласилась установить дипломатические отношения с Россией.

Это стремление Советской России поддерживала Итальянская Социалистическая Партия (с 1921 г. коммунистическая), но привести его в исполнение мешало враждебное отношение либеральных итальянских правительств под давлением держав Антанты (главным образом Франции). В этой связи легко понять ряд обманчивых обещаний очередных итальянских правительств в 1920—1922 гг., даваемых Москве.

Первые конкретные формы торгового обмена между обеими странами выдвинул Итальянский институт кооперации, открывший 1.IX.1920 г. свои отделения в Москве, Одессе и Риге. В марте 1921 года в Рим прибыла советская экономическая делегация. Глава миссии (В. В. Воровский) был первым официальным представителем Советской России в Италии. Результатом деятельности делегации было предварительное советско-итальянское соглашение, подписанное в 1921 г., которое комментировалось как признание de facto революционного правительства.

Фашистские группировки, уничтожавшие в Италии все, что было социалистическим, неоднократно преследовали членов советской делегации. Эксцессы усиливались прямо пропорционально росту силы Partito Nazionale Fascista, которая, начиная с середины 1922 г., была фактическим (как писал Воровский) правительством Италии.

После Марша на Рим фашистское правительство было вынуждено переменить тактику. Оно хотело таким образом „подладиться" к левым группировкам, которые были решительно антифашистски настроены. Первая встреча с Муссолиним произвела на Воровского благоприятное впечатление. Муссолини старался добиться от советской стороны максимальных экономических уступок. Быстро подвигавшиеся в конце 1922 г. переговоры затормозились в первой половине 1923 года (вспомним, что в мае в Лозанне был убит Воровский). Завершению переговоров способствовало англо-советское соглашение (2.II.1924). Вскоре после него было заключено итал-советское соглашение (7.II.1924), устанавливавшее нормальные дипломатические и консульские отношения, а также охват концессий, предоставляемых Советским Союзом Италии (вторая часть протокола).

Тот факт, что Великобритания и Италия признали советское правительство, имели серьезное значение для ускорения нормализации отношений Советской России с другими государствами.

http://rcin.org.pl